

Сергій Макеєв
доктор соціологічних наук
завідувач відділом соціальних структур
Інституту соціології НАН України

Липень 2010 р.

Система соціальної стратифікації в Україні

(Відкрита, не поляризована система соціальної стратифікації / An open, non-polarized, system of social stratification)

Система соціальної стратифікації, що склалася в Україні наприкінці першого десятиліття ХХІ століття, вельми далека від ідеалу відкритої, не поляризованої системи з великим середнім класом, а також заснованою на індивідуальних досягненнях соціальною мобільністю і ефективною соціальною політикою, що забезпечує рівність можливостей та дієве протистояння тенденціям соціальної ексклюзії недієздатних й слабких категорій громадян. У ній вже практично не розпізнаються, не ідентифікуються риси та особливості структури нерівностей, властивих суспільству радянського типу, вона склалася й в значній мірі відтворюється умовами, суперечностями і асиметріями, властивими перехідному етапу в перетворенні інституційних і організаційних основ соціально-економічної і політичної сфер в Україні.

При підготовці доповіді використовувалися матеріали державної статистики, експертна доповідь, що восени 2009 року підготовлена інститутами Національної академії наук України «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь», думки й констатації щодо нерівності, опубліковані в засобах масової інформації, в наукових журнальних статтях і монографіях, а також емпіричні дані загальнонаціональних репрезентативних опитувань населення в рамках проєктів Європейського соціального дослідження (ESS, березень-квітень 2009, науковий керівник доктор філософських наук Є.І.Головаха, емпіричний етап фірма «СОЦИС», N=1845), блоку «Соціальна нерівність» в міжнародному проєкті соціального дослідження (ISSP, вересень 2009, науковий керівник доктор соціологічних наук С.О.Макеєв, емпіричний етап Київський міжнародний інститут соціології, N=2012), щорічного моніторингу Інституту соціології Національної академії наук України (N=1800), Євразійського моніторингу, що проводиться в 12 країнах колишнього СРСР.

Домінантна характеристика – акумуляція бідності

Наступного дня після офіційного вступу на посаду новообраний президент України В.Янукович підписує Указ № 274/2010 від 26 лютого 2010 року «Про невідкладні заходи з подолання бідності», в якому бідність визнається найважливішим пріоритетом здійснення соціально-економічних реформ, проблемою першорядної ваги для перспектив розвитку країни. Між тим визнання масової тав повсюдної бідності всі роки незалежності України було прерогативою лівих політичних сил – Комуністичної партії й Соціалістичної партії України. Попередній президент В.Ющенко (2005 – 2010), перші три роки повноважень якого випали на період економічного зростання, в щорічних посланнях Верховній Раді України вважав за краще говорити про завдання формування середнього класу, тобто використовуючи переважно ліберально-демократичну риторичку.

В зміні пріоритетів й визначенні першочергових завдань розвитку й функціонування держави, що відбулася, легко розпізнати політичну інвективу, яка озвучувалася всю виборчу кампанію осені 2009 року: колишня влада не справилася з негативними наслідками світової фінансово-економічної кризи, не проводила реформ, непомірно збільшила зовнішній борг країни, перетворивши на бідних велику частину населення. Проте невірно, зважаючи на виразно виражену політичну забарвленість, вважати, начебто подібні висновки й констатації

зовсім не мають під собою реальних підстав. Адже практично все перше десятиліття становлення незалежності України було часом масштабної акумуляції бідності внаслідок спаду виробництва й скорочення доходів населення: валовий національний продукт (ВВП) в 1999 році склав 41% рівня 1991 року, а доходи населення скоротилися на 2/3 – до 33% [1, с. 5-6], внески громадян в Ощадному банку повністю знецінилися.

Водночас загальновідомою є умовність визначення бідності, пов'язана як з декількома «різновидами бідності» (абсолютна, відносна, суб'єктивна), так й із законодавчо встановлюваною й періодично коректованою «межею бідності»: прожитковим мінімумом, споживчою корзиною, мінімальними заробітною платою та пенсією. В результаті оцінки масштабів розповсюдження бідності експертним співтовариством хоча і відрізняються залежно від обраних критеріїв, але не залишають сумнівів в широкій поширеності самого явища. Дані, отримані в ході репрезентативних обстежень рівня життя домогосподарств на замовлення Світового банку в середині 90-х років минулого століття, приводять С.Макеєва та Н.Харченко до висновку, що за вельми м'яким критерієм відносної бідності (половина медіани середнього споживання домогосподарств на одну особу) 31% домогосподарств слід визнати бідними [2, с. 166]. І.Прибиткова, спираючись на офіційну статистику, констатує, що частка населення із витратами на одного члена сім'ї менше *прожиткового мінімуму* в 2000 році складала 88% домогосподарств, а в 2004 – 74% [3, с. 179].

Характеризуючи тенденції в подоланні бідності на підставі матеріалів обстеження умов життя 10500 домогосподарств [4], що проводиться Державним комітетом статистики України в першому десятилітті нового століття, співробітники Інституту демографії і соціальних досліджень Національної академії наук відзначають, що за критерієм абсолютної бідності (більше 60% доходу витрачається на продукти харчування) частка таких домогосподарств зменшилася з 73% в 2002 році до 13% в 2008. Проте за критерієм відносної бідності (75% медіани сукупного споживання домогосподарств) ситуація в той же період залишалася стабільною (26-28%), як і за критерієм відносної злиденності (60% медіани сукупного споживання домогосподарств – 12-14%) [5, с. 269]. І це при тому, що згідно моніторингу Інституту соціології НАН України середній дохід на одного члена сім'ї в місяць з 2002 по 2008 рік за самооцінками збільшився в 5.5 рази в доларах США. Інакше кажучи, частка бідних не зменшується навіть у міру вражаючого, за українськими стандартами, зростання доходів населення – з 31 до 172 доларів за шість років [6, с. 59]. Тобто 2/5 домогосподарств на початок кризи в 2008 році характеризувалися як «бідні», і ця частка, швидше за все, в наступному році могла значно збільшитися, оскільки поряд із «зоною бідності» перебуває значна кількість сімей і зменшення доходів призводить до їхньої вимушеної мобільності в категорію «бідних».

Держкомстат України окрім монетарної (за сукупним споживанням) проводить також і не монетарну оцінку рівня бідності. Методика припускає самооцінку членами обстежуваних домогосподарств ступеня доступності (ступеня депривації) 18 різних благ і послуг – продуктів харчування, товарів щоденного і тривалого користування, медичних і освітніх установ. До бідних відносять домогосподарства, яким недоступні 4 з 18 благ. Згідно опитування, проведеного в жовтні 2009 року, 25% домогосподарств було віднесено до бідних (39% в сільських населених пунктах і 19% в містах). При цьому дві третини «деприваційно бідних» виявляються й «монетарно бідними», тоді як лише третина останніх є «деприваційно бідними» [7].

Якщо такі суперечні результати, що отримуються публікуються експертами, можуть вибірково, а часто і з протилежною модальністю, використовуватися представниками різних політичних орієнтацій в публічній полеміці, то громадська думка, що фіксується репрезентативними опитуваннями, залишається стійкішою, визнаючи українське суспільство переважно «суспільством бідних». Якщо брати тільки період економічного зростання останнього десятиліття, то в моніторингу Інституту соціології НАН України матеріально-фінансове положення сім'ї як «злиденне» і «бідне» визначили в 2002 році 45%, в 2005 – 46%, в 2008 – 43% респондентів [8, с. 60]. В обстеженні Державного комітету статистики в 2008 році 53% опитаних віднесли своє домогосподарство до бідних [9, с. 267-268].

В судженнях щодо ситуації з бідністю в Україні зарубіжні експерти орієнтуються або на національні критерії, або на такі з них, що визначені та прийняті конкретними інстанціями, зацікавленими виносити подібного роду оцінки. 16 квітня 2008 року, виступаючи в Києві на Міжнародній конференції з питань подолання бідності, організованою Програмою розвитку ООН, Френсис О'Доннелл, координатор системи ООН в Україні, орієнтуючись на урядові дані про доходи населення, заявив, що 28% населення країни живе за межею бідності [10]. Для 2005 року (свіжіші дані відсутні) Світовий банк визначав частку абсолютно бідних в Україні в 8% – ця цифра обговорювалася на прес-конференції українських економістів і соціологів 28 грудня 2009 року [11]. 9 квітня 2010 року Уповноважена з прав людини Верховної Ради України Н.Карпачова, посилаючись на статистику ООН, стверджувала, що хоча абсолютна бідність в Україні не є проблемою, але за межею відносної бідності, прийнятої у розмірі 17 доларів США витрат на всілякі потреби в день, знаходиться 78% українців [12].

Отже, бідність визнана виконавчою владою пріоритетною проблемою; вимірювана і оцінювана різними способами вона достатньо масштабна; майже половина українців зараховує себе до бідних; зарубіжні експерти визнають значущість проблеми бідності для України. Проте варто пам'ятати, що Указ про боротьбу з бідністю в 2001 році видавав тодішній президент Л.Кучма. Указ нового президента з досвіду реалізації того документа ніяких уроків не виніс та й не міг винести, оскільки справа до його втілення в життя не дійшла. В українських реаліях такого роду маніфести є політичними жєстами, але не технологічними розпорядженнями, що є обов'язковими для виконання. Не в останню чергу і тому, що неправильно визначається проблемна ситуація, яка підлягає розв'язанню, а значить невірно формулюються основні завдання державної політики в сфері забезпечення рівних можливостей громадян на достойне життя.

Ефекти «непрозорості»: перебільшення поляризації й труднощі реконструкції адекватної картини стратифікованості

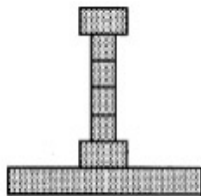
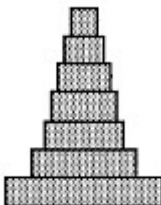
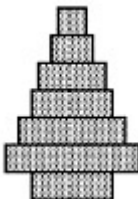
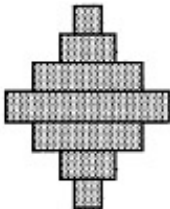
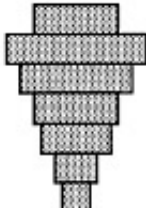
Систему стратифікації характеризує не тільки кількість і частка бідних, але і ступінь її поляризації – ступінь економічної нерівності за рівнем життя між різними категоріями населення. Автори Національної доповіді про економічний стан країни, використовуючи як показник поляризації доходів коефіцієнт Джіні, відзначають, що він відносно високий, а його значення в останні десять років коливається в межах від 28.5 до 30.9% [13, с.262]. Проте Д.Лейн з Кембріджського університету (Великобританія), спираючись в своєму аналізі причин «кольорових» революцій на постсоціалістичному просторі дані ООН по людському розвитку, показує, що коефіцієнт Джіні для України менший, ніж для Китаю, Туркменістану, Грузії, Росії, Узбекистану, Азербайджану, Казахстану, Монголії, Киргизії, Білорусі [14, с.27]. Звісно, він більший, ніж в країнах північної Європи (Норвегія, Швеція), проте в його контексті ситуація із ступенем поляризації не виглядає надто гострою й тривожною.

Інший часто використовуваний показник ступеня поляризації – децильний коефіцієнт сукупних витрат домогосподарств – декілька уточнює, на перший погляд, ситуацію. За розрахунками авторів Національної доповіді витрати 10% найбільш багатих в дев'ять разів перевищують витрати 10% найбідніших. Але вже співвідношення витрат між дев'ятим і другим децилями складає 2.7 рази. Інакше кажучи, поляризованими є країні, десятий і перший, а вісім проміжних диференційовані незначно, адже в шести децилях рівень витрат менше середнього для всієї вибірки домогосподарств, а в сьомому перевищує його всього на 3%, що ще раз, на думку цитованих експертів, підтверджує низький рівень матеріального добробуту населення України [15, с.263].

Вибіркові обстеження свідчать, що уявлення населення про тип системи стратифікації мало чим відрізняються від висновків фахівців. В опитуванні «Соціальна нерівність» за методикою Міжнародного проекту соціального дослідження (ISSP) респондентам було запропоновано вибрати модель соціальної стратифікації, яка актуально склалася в Україні, і модель, яка найбільш бажана для країни. Майже дві третини респондентів (таблиця 1) впевнені, що сьогодні реальним наслідком розшарування найточніше відповідає модель з

нечисленним прошарком людей посередині та більшістю внизу: «тип А» – 63% опитаних. Порівняльні дані щодо цього блоку є лише для 1999 року, коли «тип А» обрали 66% опитаних в Латвії, 65% в Болгарії, 59% в Росії, 57% в Угорщині, 51% в Словаччині, 49% в Польщі, 30% в Чехії, 28% в Словенії (Норвегії – 3%). Ідеальну ж модель соціальної ієрархії більшість опитаних в Україні, подібно до інших країн світу, уявляє як таку, де середня частина піраміди є найчисельнішою («тип Д» – 49%). Оскільки ситуація з розшаруванням в перелічених країнах лише покращувалася, то можна припустити, що розходження між реальною моделлю та ідеальною згідно з уявленнями населення є, принаймні в Європі, найбільшим.

Таблиця 1.1. Уявлення населення України про наявний та ідеальний типи систем соціальної стратифікації (% до всіх опитаних; < 100%, не включені ті, хто не відповів)

Тип моделі	Опис моделі	Як стратифіковані люди	Як мають бути стратифіковані
Тип А 	Нечисленна еліта вгорі, небагато людей посередині й переважна більшість внизу	63%	1%
Тип В 	Суспільство як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більш численний прошарок посередині та найбільше людей внизу	20%	4%
Тип З 	Схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей знаходиться в самому низу піраміди	4%	7%
Тип Д 	Суспільство, де переважна більшість людей знаходиться посередині	2%	49%
Тип Е 	Велика кількість людей на верхівці та нечисленна кількість людей внизу	2%	28%

Проте такий стан справ, коли масову бідність, зубожіння й значну поляризацію визнають політики, більшість експертів і що пред'являється респондентами в масових опитуваннях – неправдоподібний для реалій України першого десятиліття двохтисячних років. Інакше кажучи, його не можна приймати як адекватний опис ситуації з добробутом громадян й ступеня стратифікації населення за рівнем життя.

Неспростовний аргумент полягає в наступному. Продукти харчування і повсякденного попиту, одяг і побутова техніка продаються в Україні за цінами, які мало чим відрізняються від загальноєвропейських. Але заробітні плати й пенсії приблизно в 10 разів менші, ніж в країнах західної Європи, і в 5 разів менші, ніж в країнах східної Європи – середня заробітна плата на початок 2010 року не перевищувала 300 доларів США. Тим часом ніякої гуманітарної катастрофи в Україні не спостерігається. Навпаки, люди одягнені цілком пристойно, убогих і голодних на вулицях немає, оснащеність сімей сучасною побутовою технікою значно вища у порівнянні із 90-ми роками, в центрі будь-якого обласного центру країни на один квадратний кілометр площі більше дорогих автомобілів, чим, наприклад, в Берліні, Варшаві або Празі, ринок продажу нових автомобілів до 2008 року зростав найшвидше в Європі, а внески населення в банки стрімко збільшувалися перші вісім років поточного десятиліття.

Пояснення цьому феноменові достатньо просте: за оцінками експертів, від 40 до 60% відсотків економіки України знаходяться в «тіні». Якесь частина доходів і прибутку виводиться з країни, інша ж перерозподіляється всередині. Механізмом перерозподілу, що поступово склався й утвердився, є множинність ринків зайнятості, яких не менше ніж шість: 1) ринок офіційний, за місцем основної роботи; 2) ринок зайнятості за сумісництвом де, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України в 2002 році знаходилося 16% тих, хто мав основну роботу, а серед зайнятих фізичною працею 20% [16, с. 57]; 3) корпоративний неофіційний (повністю «тіньовий»); 4) ринок індивідуальної, ініціативної зайнятості по виробництву робіт й наданню послуг; 5) ринок грантів для учених, викладачів, неурядових організацій, кредитів для малого та середнього бізнесу; 6) зарубіжний ринок зайнятості.

Отриманий доход потім розподіляється в межах сім'ї між поколіннями, споживається тут, а частково повертається на один з ринків для обміну на послуги. Джерела доходів, сітка внутрішньо сімейних трансфертів не ставали в Україні предметом спеціальних досліджень. До того ж зовсім не очевидно, як би це можна було зробити. Між тим реальні обсяги споживання різних груп населення не фіксуються офіційною статистикою, оскільки значна кількість предметів споживання купується на численних речових ринках, що у переважній більшості не мають касових апаратів, не обстежуються органами статистики, а значить й «непрозорі» для неї. Отже, величезна «тінь» в Україні, яка накрила виробництво, розподіл та перерозподіл доходів, а також структуру споживання дозволяє громадянам відтворювати відносно пристойні умови життя, проте призводить до того, що державна статистика залишається «напівсліпою».

Масштаби кожного з перелічених вище ринків досить важко, а іноді й неможливо, оцінити, тут доводиться оперувати далеко не завжди обґрунтованими припущеннями. Для прикладу візьмемо зарубіжний ринок праці. В порівнянні з європейцями українці тут досить активні. В 2007 році в опитуванні Європейського соціального дослідження 6.4% респондентів відповіли, що останні десять років вони мали оплачувану роботу в іншій країні: 25 країн-учасниць тільки в 7 з них ця частка була вищою [17, с. 35]. У засобах масової комунікації зустрічаються різні твердження щодо кількості українців, які працюють за кордоном, з цього приводу висловлювалися і Уповноважена Верховної Ради з прав людини Н.Карпачова і Міністерство закордонних справ: від 2 до 7 мільйонів. У 2005 році газета «Дзеркало тижня», спираючись на думки експертів, реальнішою назвала першу цифру [18]. Окремі непрямі оцінки підтверджують її. У річному звіті Національного Банку України за 2008 рік констатується, що до України фізичними особами переведено без відкриття рахунку, тобто для прямого отримання адресатом і повсякденного використання, 2.5 мільярда доларів США. При цьому середня сума переказу склала 618 доларів, а з Росії прийшло 48%, США – 9.2%, Італії 6.5%, Іспанії 6.3%, Великобританії 3.5% [19]. Якщо припустити, що всі відправляли саме таку суму, то отримаємо приблизно 4 мільйони відправлень. Якщо ж допустити, що відправлень було як мінімум 2, то припущення про два мільйони українців на зарубіжних ринках праці виявиться цілком прийнятним. У 2008 році було проведено перше вибіркове обстеження трудових мігрантів, опитано 48 тисяч

респондентів. Згідно з отриманими даними в період 2005 – 2008 років закордоном працювало 1.5 мільйонів громадян України, або 5.1% населення працездатного віку [20, с. 218]. У моніторингу Інституту соціології НАН України 13.7% опитаних заявляли, що мають досвід тимчасової роботи закордоном [21, с. 63].

Щоб точніше представляти суму в 2.5 мільярда доларів США, ще декілька вельми приблизних розрахунків. У цінах 2008 року це приблизно 1.4% валового національного продукту країни. Заборгованість по зарплаті в 2008-2009 роках складала 1.7 мільярда гривень, що відповідає 8% місячного фонду оплати праці в Україні [22, с. 251], тобто за курсом в першій половині 2008 року в 5.5 гривень за долар зайняте в економіці України населення отримувало в місяць близько 3.9 мільярдів доларів США. Навіть без урахування засобів, які переводяться із закордону на індивідуальні рахунки, а такі, безумовно, є, виходить, що приплив валюти багато разів компенсує накопичену державою і приватним бізнесом заборгованість по оплаті виконаних робіт і складає дві третини місячного фонду заробітної плати на офіційному ринку зайнятості країни.

«Тіньова» економіка, що за розміром не має аналогів в Європі, плюральність ринків зайнятості, а значить і джерел доходу, приводять, насамперед, до того, що індивідам і сім'ям все-таки вдається задовольняти основні потреби в умовах різкої асиметрії цін і зарплат (пенсій). Для середини 90-х років С.Макеєв і Н.Харченко зафіксували, що витрати домогосподарств в середньому майже в два рази перевищували декларовані доходи, а в перших двох (найбідніших) децилях навіть в 5 разів, і лише в десятому децилі доходи перевищували витрати [23, с. 163]. Останнім часом такі оцінки відсутні, а автори Національної доповіді обмежуються констатацією, що індивіди, опитувані Державним комітетом статистики, зараз приховують доходи, як вони це робили до 2000 року [24, с. 261].

Тобто, по-друге, респонденти в опитуваннях і обстеженнях називають тільки офіційні доходи. По-третє, дослідники і експерти вимушені оперувати виключно офіційними відомостями та свідченнями, що пред'являються респондентами, а значить представляти органам влади і громадськості вельми неадекватну картину добробуту населення. По-четверте, дослідники і експерти помітно обмежені в можливостях реконструювати правдоподібну ситуацію.

Труднощі і суперечності, з якими при цьому доводиться стикатися, наочно виявляються в дискусіях про «середній клас» або «середні шари», що ведуться в наукових співтовариствах країн пострадянського простору та України зокрема. Державний і приватний сектори економіки зацікавлені у формуванні масового споживача, достатньо забезпеченого для того, щоб підтримувати стійкий попит на вироблювані товари і послуги. Платоспроможного громадянина і мають найчастіше на увазі тоді, коли говорять про «середній клас». Автори Національної доповіді в підрозділі про перспективи становлення класу таких громадян в Україні стверджують, що в 2005 – 2009 роках частка одержувачів середнього доходу встановилася в межах 32 – 34% [25, с. 267]. Ненадійність показника їм самим очевидна, але державна статистика не має інших даних в своєму розпорядженні.

О.Симончук в ґрунтовному монографічному дослідженні середнього класу в Україні показала, що існуючі соціологічні і економічні методики його ідентифікації хоча і дають досить різні оцінки його чисельності, але в цілому лише підтверджують домінування в країні бідності [26, с. 51 - 64]. До того ж масові опитування не дозволяють виявляти особливості ціннісних пріоритетів й установок тих, кого дослідник за соціальним і матеріальним статусом відносить до середнього класу – головним чином внаслідок розмитості й невизначеності їхніх класових уявлень і переконань. Втім, середній клас (середня за добробутом верства), навіть за європейськими стандартами, в Україні, безумовно, сформувався. Проте з його ідентифікацією не складається ані у дослідників, ані у політиків. Лише маркетингові кампанії розробляють методики, які дозволяють їм біль-менш точно оцінювати категорії споживачів за рівнем платоспроможності.

Таким чином, поширені в політичних і експертних кругах думки щодо матеріальної і фінансової ситуації різних категорій населення потребують корекції та уточнення. Таке можливе тільки в результаті проведення ретельно підготовленого обстеження умов життя в різних типах поселень з широким набором використовуваних показників.

*Неможливість результативної державної політики рівності можливостей в
найближчій перспективі*

Найближчим наслідком ситуації з доходами і витратами населення, що склалася і стійко відтворюється, виявляється зовсім не бідність людей, але бідність держави. В умовах масштабної «тіньової» економіки частина фінансових потоків не потрапляє до національного бюджету. До того ж, за даними Європейського соціального дослідження, в Україні найменша частка маючих оплачувану роботу на момент опитування (42%), тобто основних наповнювачів бюджету [27, с. 39]. В результаті дії цих та деяких інших чинників основні соціальні інститути (армія, наука, освіта, охорона здоров'я,) забезпечуються грошовими ресурсами так, що поставлені в режим деградуючого відтворення, вони не в змозі надавати якісні послуги, а держава – проводити скільки-небудь ефективну політику рівності можливостей.

За даними опитування населення 14 пострадянських країн в Україні найбільша різниця між тими, хто оцінює як хороше і середнє матеріальне положення власної сім'ї та, з іншого боку, економічну ситуацію в країні – 49% проти 15%. Тоді як в Росії, наприклад, 75% проти 53%, в Білорусі 69% проти 67%, у Вірменії 64% проти 39% [28]. Громадяни України, за їхніми свідченнями, справляються із своїми життєвими проблемами успішніше за те, як державі вдається впоратися із спільними проблемами громадян. Моніторинг Інституту соціології НАН України в 1994 році фіксує, що, на думку 75% опитаних, медичне обслуговування в країні стало гіршим, а в 2008 році 64% респондентів вважає, що ситуація з наданням медичних послуг залишається незмінною, тобто система охорони здоров'я деградувала в 90-і роки, а в новому сторіччі поліпшення не відбулося [29, с. 71]. За даними обстеження в жовтні 2009 року Державного комітету із статистики 20% домогосподарств не змогли задовольнити потреби в медичній допомозі, головним чином внаслідок дорожнечі ліків і послуг установ охорони здоров'я, причому в сільській місцевості таке відбувається частіше, ніж в містах [30]. Держава, не дивлячись на конституційну норму про безкоштовну охорону здоров'я не протистоїть неявній комерціалізації послуг навіть в державних і комунальних медичних установах, а також помітній поселенській стратифікації в доступності відповідних послуг.

У 90-і роки в Україні позначилася і аж до теперішнього часу посилюється тенденція поглиблення нерівності в доступі як до загальної, так і до вищої освіти. Це відбувається на тлі розширення можливостей отримання, наприклад, вищої освіти у зв'язку з різким збільшенням кількості відповідних учбових закладів за роки незалежності, але навчання в більшості з них є платним. У масовій свідомості склалося уявлення, що поступити у вищий учбовий заклад і закінчити його стає все важчим. У 2008 році в опитуванні Інституту соціології НАН України 48% респондентів відповіли, що для них особисто вища освіта була «повністю і швидше» доступною, але на аналогічну ситуацію щодо їхніх дітей або внуків це підтвердили 42%. І найближча перспектива не бачиться громадянам оптимістичною. Тільки кожен четвертий переконаний (26%), що через десять років якісна освіта стане загальнодоступною, тоді як «повністю і швидше» не упевнені в цьому 45% опитаних. Такі ж очікування щодо доступності необхідної медичної допомоги – 25% проти 45% [31, с. 65, с.79].

У досить гостру, але вкрай рідко обговорювану на рівні органів виконавчої влади або в експертних кругах проблему перетворилося здобування загальної освіти. Все десятиліття збільшується кількість молоді, що не закінчує середньої школи. На початку 2000-х років рівень забезпеченості сільських населених пунктів загальноосвітніми школами складав 52%, внаслідок чого 38% сільських учнів старших класів не мали можливості навчатися за місцем проживання [32, с. 123].

С. Оксамитна на представницькому матеріалі, зібраному Київським міжнародним інститутом соціології, аналізувала нові тенденції відтворення освітньої нерівності на прикладі трьох вікових когорт: 1930 - 1949 років народження, 1950 – 1972 1973 – 1980 років народження, де остання когорта представляла вже пострадянське покоління. І саме в ньому,

статистично значущо збільшилася частка тих, хто виходить на ринок праці без атестата про середню освіту, а також набагато виразніше виявилася залежність шансів на освітню мобільність від освітнього статусу батьківської сім'ї і соціально-класового походження. В результаті, підсумовує дослідник, система освіти не стільки компенсує нерівності в походженні, скільки консервує або навіть поглиблює їх [33, с. 128 - 145].

У Європейському соціальному дослідженні респондентів просили оцінити національні системи освіти і охорони здоров'я за 11-ти бальною шкалою – від «вкрай погано» до «вкрай добре». Середній бал, виставлений українцями системі освіти (4.06) і системі охорони (2.61) здоров'я, був найнижчим по всіх 26 обстежених країнах [34, с. 42, с.82]. У 2009 році перші дві нижчі оцінки виставили системі освіти 20% опитаних в Україні (у Греції 21%, в Болгарії 20%, в Румунії 19%, в Росії 11%, в Угорщині 11%), а системі охорони здоров'я 29% (у Болгарії 29%, в Румунії 27%, в Греції 26%, в Латвії 24%, в Росії 20%, в Чехії 8%) [35].

Тим часом в Україні з 2005 року Міністерство освіти і науки на гроші Світового банку реалізує проект «Рівний доступ до якісної освіти в Україні». Вже сама назва проекту визнає існування глибоких нерівностей в цій сфері між різними за походженням і місцем проживання категоріями населення до різних за якістю викладання учбових закладів. На сайті Міністерства викладені звіти про те, що гроші витрачалися на придбання навчально-методичних матеріалів, на комплектування комп'ютерних класів, на придбання шкільних автобусів. Були проведені також два обстеження: опитування батьків, вчителів і працівників органів освіти про функціонування системи середньої освіти в країні, а також опитування про можливості оптимізації організації середньої освіти в сільській місцевості. Розміщені на сайті інформаційні повідомлення про них не містять відомостей про принципи побудови вибірки й кількість опитаних [36], що не дозволяє оцінити їхню коректність.

30 квітня прес-служба Міністерства розповсюдила повідомлення про те, що сторони домовилися про продовження співпраці за трьома основними напрямками: максимальне охоплення дітей дошкільною освітою; оптимізація мережі загальноосвітніх шкіл, максимальна автономізація вищої освіти [37]. Звідси видно, що ані «рівний доступ», ані «якість освіти» не визнаються актуальними завданнями діяльності цього центрального для галузі органа виконавчої влади. Йдеться лише про найнагальніше: дошкільна та середня освіта для всіх, розширення самоуправління вищих навчальних закладів. Фактично в Україні відбулося унормування нерівного доступу до освіти взагалі і якісної зокрема – стратифікація тут значна і вихідцям із різних за соціальним та матеріальним статусом сімей доводиться самостійно долати її чи пристосовуватися до неї.

Деякі дані міжнародного проекту соціального дослідження (ISSP) дають уявлення про те, як громадяни України розцінюють перспективу зробити соціальну мобільність, просунутися по кар'єрних сходах. С.Бабенко констатує, що «більше половини опитаних (56%) погоджуються з тим, що для того, щоб зробити кар'єру в Україні та просуватися до вищих посад треба бути корумпованим, ще 20% вагаються між тим щоб погодитись та заперечити цьому твердженню і лише 14% вважають, що це скоріше не так. І таке переконання практично не залежить від статі, національності, типу поселення, в яких живуть респонденти, рівня освіти – в кожній категорії, в шкільному прошарку переважають ті, хто переконаний в тому, що кар'єрне просування в Україні вимагає бути й корумпованим. Так, у центральному регіоні не вважають корумпованість необхідною ознакою просування до вищих посад 18% і ще 19% наскільки погоджуються, настільки і ні, але все рівно 50% жителів цього регіону вважають, що корупція невід'ємна характеристика кар'єрного зростання. Справа і не у віці опитаних: 17% респондентів, старших за 60 років, вважають, що корупція скоріше не є необхідною вимогою просування, проти 10% представників 40-49-річних, серед яких 65% впевнені у протилежному» [38, с. 20 - 21].

- Система соціальної стратифікації в Україні функціонує так, що приблизно половина населення вважає себе «бідним», тобто обмеженим в шансах і можливостях задовольняти потреби, що визнаються тут «нормальними», а інша половина відносить себе до «середніх» по рівню життя.
- Оцінки масштабів бідності та глибини економічної нерівності істотно різняться згідно з даними офіційної статистики, яка оперує доходами, заробітними платами, пенсіями і адресною допомогою непрацевдатним, і даними, що отримуються в ході спеціальних вибіркових обстежень, автори яких вважають за краще фіксувати витрати домогосподарств для формулювання відповідних висновків.
- В умовах існування значної за обсягом «тіньової економіки» і плюралізму ринків зайнятості, тільки ретельний економічний і соціологічний аналіз дозволить настільки коректно реконструювати ситуацію з соціально-економічним розшаруванням в українському суспільстві, щоб це могло бути підставою ефективної соціальної політики.
- Громадяни України усвідомлюють і визнають існування значних нерівностей у доступі до найважливіших життєвих благ (освіта, охорона здоров'я, професійна кар'єра) у зв'язку із комерціалізацією такого доступу. В подоланні таких нерівностей вони вже не покладаються на державу і майже не очікують на якісь позитивні зміни тут в найближчій перспективі.
- В обставинах, що склалися, представляється доцільним спочатку в дискусії експертів, а потім і в рекомендаціях органам виконавчої влади для ухвалення управлінських рішень по розробці і здійсненню конкретних програм перенести акцент з «бідності населення» на «бідність держави». Це дозволить формувати соціальну політику, направлену на вирівнювання шансів і можливостей на гідне життя вихідцям з різних верств населення, на підтримку соціально слабких і непрацевдатних членів суспільства.
- Кінцевим висновком такого роду дій стане модернізація наявної системи соціальної стратифікації, зживання її атавістичних та анахронічних особливостей і характеристик.

Література

1. «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь» // За заг. ред. В.М.Гейця та ін.. – К., 2009.
2. Макеев С., Харченко Н. Движение к бедности // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К., 1999.
3. Прибыткова И. Новые статусные номинации: бедные – средние – богатые // Новые социальные неравенства. – К., 2006.
4. Доступно на: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь» // За заг. ред. В.М.Гейця та ін.. – К., 2009.
6. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг. – К., 2008.
7. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг // Доступно на: <http://www.ukrstat.gov.ua>
8. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг. – К., 2008.

9. «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь» // За заг. ред. В.М.Гейця та ін.. – К., 2009.
10. За чертой бедности живут почти 30% украинцев. Скоро их станет больше // Доступно на: <http://www.NEWSru.ua> // Экономика // 16 апреля 2008 г.
11. «Сколько стоил украинцам бык, во сколько обойдется тигр: исследования потребительской корзины?» // Доступно на: <http://economics.unian.net/rus/detail/31542>
12. Українці стали біднішими за останній рік на 10% // Доступно на: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/04/9/4921623/>
13. «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь» // За заг. ред. В.М.Гейця та ін.. – К., 2009.
14. Лейн Д. «Цветная» революция как политический феномен // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. - №1.
15. «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь» // За заг. ред. В.М.Гейця та ін.. – К., 2009.
16. Симончук Е. Рабочий класс в Украине: тренды рекомпозиции структуры // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. - №2.
17. Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 – 2007. – К., 2008.
18. Зеркало недели, № 22 (550) 11—17 июня 2005. Доступно на: <http://www.zn.ua/3000/3050/50266/>.
19. Доступно на: <http://www.bank.gov.ua>.
20. «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь» // За заг. ред. В.М.Гейця та ін.. – К., 2009.
21. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг. – К., 2008.
22. «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь» // За заг. ред. В.М.Гейця та ін.. – К., 2009.
23. Макеев С., Харченко Н. Движение к бедности // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К., 1999.
24. «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь» // За заг. ред. В.М.Гейця та ін.. – К., 2009.
25. Там само.
26. Симончук Е.В. «Средний класс: люди и статусы». – К., 2003.
27. Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 – 2007. – К., 2008.
28. Евразийский монитор, ноябрь – декабрь 2009. // Доступно на: <http://www.euroasiamonitor.com>
29. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг. – К., 2008.
30. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2009 році // Доступно на: <http://www.ukrstat.gov.ua>
31. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг. – К., 2008.
32. Цит. за: Оксамитная С. Образование: новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства // Новые социальные неравенства. – К., 2006.
33. Там само.

34. Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 – 2007. – К., 2008.
35. Архив данных ESS // Доступно на: <http://ess.nsd.uib.no>
36. Доступно на: <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/average/topic/2>
37. Доступно на: <http://www.mon.gov.ua>
38. Бабенко С. Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року). – К., 2009.